

ІСТОРІЯ

УДК 94(477) «13»

Кальніцька Н. Д.

Русько–половецька боротьба проти монголо–татарської агресії у першій чверті XIII ст.

Аналізуються основні напрямки русько–половецьких відносин на державному рівні у ході боротьби з монголо–татарською агресією у першій чверті XIII ст. Окрема увага приділяється розгляду укладанню договорів та династичних шлюбних угод між руською та половецькою сторонами.

Ключові слова: феодальна роздробленість, князь, Русь, Половецький Степ (Дешти–Кипчак), дипломатична угода, династичний шлюб, монголо–татари.

Хрестоматійним прикладом подібної боротьби є битва русько–половецького війська з монголо–татарами на річці Калка. Але про те, що передувало цим подіям відомо небагато. Виникає одразу декілька питань щодо доцільності цієї військової операції для руської сторони, оскільки можливо й не існувало ніякої загрози для Русі на той час. А також що примусило давньоруських князів вирушити по допомогу половцям, причому одразу слід визнати, що загальної об'єднавчої сили у них не було. Невже єдиним прагненням давньоруських князів було бажання задовольнити свої політичні амбіції та на практиці довести, хто з них має життєздатну силу на Русі? Саме з'ясуванню мотивів походу присвячена надана робота.

Під час огляду історичних джерел виникає уява про постійне втрачання політичного впливу Русі на міжнародній арені на початку XIII ст., саме таке депресивне уявлення складається у читача під час прочитання

літописних повідомлень того часу. Проте загальновідомим є те, що на початку XIII ст. на території Давньоруської держави склалися два впливових осередки, які отримали назву в історичній літературі як Південна та Північна Русь. Обидва політичні утворення сформувавши свою політичну стратегію по відношенню до сусідів та внутрі своєї території. Ми не будемо торкатися політичного статусу цих територій, але слід визнати, що державотворчі процеси у цих землях призвели до того, що тут поступово складуться окремі державні утворення – Галицько–Волинське князівство (на південному заході) та Володимиро–Суздальське князівство (на північному сході). Окрім боротьби за першість, з часом зменшується кількість загальних політичних акцій, таким чином вимальовується окремий шлях кожної з частин Русі, їх політика, економічне та культурне життя. Це вже не просто регіональні особливості, але й частина загальнополітичної стратегії.

На жаль, за відсутністю джерел історики не мають можливості скласти уяву про цей досить складний, але дуже важливий час в історії східних слов'ян. Серед дослідників, що торкалися наданої проблематики традиційно можна назвати М.С. Грушевського, М.Ф. Котляра, П.П. Толочка, Л.В. Войтовича, М.Ю. Брайчевського тощо. Головним прагненням істориків є складання уявлення про загальне положення давньоруських земель у зазначений час.

Як вже було зазначено, створення особистої політичної стратегії було характерним для двох осередків Русі. Однією з головних ознак Південної Русі є підтримання тісних стосунків зі Степом. Це протестується вже у другій половині XI ст. Загальновідомими є половецькі відношення із чернігово–сіверськими князями, між ними існували і військові, і шлюбні угоди. Навіть організація антиполовецьких походів на чолі з окремими київськими князями не змогли зламати цієї традиції, оскільки такі стосунки мали багато переваг (перш за все, військових). Започаткована традиція була далі перейнята іншими князями Південної Русі. З іншого боку, відсутність тісних контактів з половцями зафіксувала відгородженість князів Північної Русі від Степу.

Таким чином, цілком зрозумілим є той факт, що інерційно південноруські князі продовжували підтримувати стосунки із Половецьким Степом. Посилення міжкнязівських усобиць на Русі, постійні напади з боку номадів примусили давньоруських князів пійти не тільки на підписання дипломатичних угод, але й на укладання шлюбів із дочками половецьких ханів. Можна стверджувати, що тут вже виникає інша стратегічна лінія. Давньоруським князям це скоріш потрібно було для нейтралізації вже своїх князівських сородичів. Тому не дивно, що за давно вже обраною політичною програмою окремі князя (особливо, ті, хто не мав міцної підтримки місцевого населення) укладали шлюбні угоди із дочками половецьких ханів.

Особливо яскравими у цьому відношенні стали 80–ті роки XII ст., подібна практика продовжувалася й до встановлення монголо–татарської влади у давньоруських князівствах. Проте ще до цього часу князь Святополк Ізяславович взяв за дружину дочку Тугоркана, князь Олег Святославич одружився з дочкою хана Осолука, дочок цього ж хана обрали собі за дружин князі Юрій Долгорукий та Святослав Ольгович. Інша дочка хана Тугоркана стала дружиною князя Андрія Володимировича. Починаючи з другої половини XII ст. прагнення князів знайти

підтримку у половецьких ханів посилюється, і подібна шлюбна практика продовжується – князь Рюрик Ростиславич одружився з дочкою хана Белука, князь Ярослав Всеволодович – з дочкою Юрія Кончаковича тощо [1,386]. Прикладом подібного вчинка є й шлюб галицького князя Мстислава Удатного із дочкою половецького хана Котяна [2,129]. Загалом історичні джерела наводять десять випадків одруження давньоруських князів з половчанками. Проте можна припустити, що у дійсності подібних угод було набагато більше.

Як зазначає дослідник П.П. Толочко, особливістю подібних шлюбів було те, що давньоруські князі обирали собі за дружин дочок половецьких ханів, але ніколи не віддавали своїх доньок за половецьких правителів. У подібних вчинках можна знайти відображення неприйняття Руссю рівноправного положення половецьких ханів навіть по відношенню до окремих давньоруських князівств, а також – неприйняття половецької язичницької віри. Половчанку, дружину князя досить легко можна було обратити до християнської віри [3,149]. Єдиним винятком є одруження хана Башкорда з удовою князя Володимира Давидовича, яка таємно дісталася до Степу. Проте навіть цей приклад підтверджує загальну практику князів залучитися підтримкою ханів – мати пішла на подібний вчинок для того, щоб забезпечити своєму синові Святославу допомогу у боротьбі за збереження Вщизького князівства [1,386].

Слід визнати, що укладання шлюбних угод було частиною дипломатичного договору між русичами. Типовими є вирази у літописах «Сотвори миръ с Половцѣмъ Святополкъ, и поя жену, дщерь Тугорканю» [4,157]. Князь Ростислав «приведе [...] Безлуковну, князя Полоцьского дщерь, ис Половецъ, за сына своего за Рюрика: того же лѣта и миръ взя с Половци» [4,357]. Таким чином, русько-половецькі шлюбні угоди були своєрідним гарантом та клятвою між договірними сторонами. Але практика доводила, що, на жаль, обидві сторони (особливо, половецька) досить часто зраджували один одному.

Початок XIII ст. пов'язаний з діяльністю половецького хана Котяна, який мав великий вплив на перелік подій на Русі. Справа у тому, що хан виступив в якості третейського судді у вирішенні питання щодо належності Галицької землі між Мстиславом Удатним та Данилою Галицьким. Зрозуміло, що Котян підтримував свого зятя, той у свою чергу надав йому можливість грбувати Галичину. Данила Романович намагався залучитися підтримкою хана, але той до 1235 року продовжував воювати за Галицьку землю. У 1228 році хан надавав допомогу київському князю Володимирі Рюриковичу у Південній Русі, проте ця допомога більше нагадувала напад, подібне ж сталося і в 1234 році. Тому не зважаючи на досить складні стосунки, хан Котян звернувся по допомогу до свого зятя – галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного [5,62]. Можливо, саме родинні стосунки дозволили ханові звернутися до князя, сподіваючись на загальноруську допомогу. Це вказує не на самовпевненість хана, а на його страх перед монголами. Ситуація у Половецькому Степу була на той момент критичною.

Після того як монголи захопили Грузію, вони вийшли до степів Північного Кавказу, який ділили між собою алани та половці. Хитрістю монгольським ханам Субедею та Джебе вдалося їх роз'єднати. До половців був відправлений величезний подарунок, і вони відійшли від

аланів, які стали легкою здобиччю для завойовників. Проте на цьому монголи не зупинилися, вони розбили і половців, котрі безпечно святкували підписання миру [6,322]. У битві 1222 року на Дону загинуло багато половців, серед яких були і хани – Юрій Кончакович та Данііл Кобякович. Родючі землі половців привабили монгол. Як зазначає один з персидських авторів середини XIII ст., «Туши, старший сын Чингизхана, увидев воздух и воду Кипчакской степи, то он нашел, что во всем мире не может быть земли приятнее этой, воздуха лучше этого, воды слаще этой, лугов и пастбищ обширнее этих» [7,14]. Під Туші, вірогідно, мається на увазі Джучі.

Отже, навесні 1223 року давноруські князі терміново створили коаліцію, до складу якої увійшли Мстислав Романович (великий київський князь), Мстислав Святославич Чернігівський, Мстислав Мстиславич Галицький, Мстислав Ярославич Німий з Пересопниці), Данило Романович Волинський та інші менш впливові князі. Серед половецьких ханів слід назвати Бастея, берладників очолювали Юрій Домамирич та Держикрай Володиславич. Суздальський князь Юрій Всеволодович також послав військо на чолі з племінником Василем Костянтиновичем, проте воно запізнилося й не прийняло участі у бійці. М. Брайчевський припускає, що можливо це сталося навмисно [8,566–567]. Проте не зважаючи на це, русько–половецьке військо було набагато більше монгольського за чисельністю – «невиданная рати, и сущи с ними конници».

Напередодні битви монголи намагалися використати давно вже ними опрацьовану тактику розподілу противників – монгольські посланики князівській ставці підкреслили, що до русичів у них ніяких претензій не має, і воювати вони прагнуть з половцями. Давноруські князі не піддалися цим умовлянням.

Відомо, що перше зіткнення з монголо–татарами русичі виграли, але прагнучі розбити завойовників, вони стали їх гнати. Ця погоня тривала дванадцять днів. Зрозуміло, що це була пастка, оскільки ні половці, ні русичі не мали часу підготуватися до битви. І 31 травня 1223 року відбулася битва на р. Калка, результат якої на довгі часи став позором для усіх, хто відносить свої історичні витоки до Давноруської держави. Трагедія полягала у тому, що самовпевненість руських князів та невідготовленість руських дружинників до зустрічі з налагодженою військовою машиною монголів, призвела до величезних людських втрат й до остаточного підриву авторитету Русі. Недивно, що у деяких досить видатних істориків інформація про битву на р. Калка зводиться до констатації цього факту, датування та результату, жодних підробиць і коментарів не наводиться.

Деякий час в історичній літературі вказувалося на зраду половців, що призвело до програшу. Дійсно, не має ніяких повідомлень про дії самого хана Котяна. Проте сучасні дослідники вказують саме на дезорганізацію русько–половецького війська як причину поразки [6,324]. Було б дивним, що призвав собі по допомогу русичів, половці на своїй же території відступили. Слід підкреслити, що у 20–х роках XIII ст. половці намагалися попри все зберегти свої землі. Відомим є звернення хана Котяна до угорського короля Бели IV з проханням прийняти його з ордою до Угорщини. Проте це сталося пізніше, вже за часи перебування при владі хана Батия [9,233]. Єдиними, хто перейшов на бік монгол, це були бродники на чолі зі своїм воеводою Плоскинею.

Кількість загиблих була величезною з обох боків. У битві загинуло шість руських князів, з простих дружинників до дому повернувся тільки кожен десятий. Монголи після битви на р. Калка дійшли до Новгородо–Святополча, що на Дніпрі, але далі йти не ризикнули. Можливо, не було достатньо сил, а можливо західний похід ще не входив до загарбницьких планів Чингісхана.

Просування монголо–татарського війська по території Дешти–Кипчак призвело до того, що половці втратили свою незалежність. Зберіглися свідчення про звернення хана Батия до половців, він називав їх своїми рабами, конюхами. Проте процес підкорення половців монголами розпочався ще на початку 20–х років XIII ст. Більша частина половецької аристократії потрапила до монгольського полону, а рядові кумани стали воїнами монгольського війська.

Трагедія на р. Калка мала величезне значення для майбутнього Русі. По–перше, на жаль, ніяких висновків щодо необхідності підготовки до зустрічі з таким ворогом як монголо–татари не було зроблено. Більше того, міжкнязівські чвари на Русі не тільки не припинилися, але й навіть поширилися. По–друге, програш у битві породив паніку на Русі. Можна також стверджувати й про падіння авторитету руських зверхників на міжнародному рівні. Підтвердженням тому є часткова зміна традиційної зовнішньополітичної діяльності половецьких ханів, пошук ними союзників серед представників інших східноєвропейських правителів. На жаль, хроністи вже не фіксують приклади русько–половецьких договорів, не має між ними шлюбних угод. Поступово взаємини між Руссю та Половецьким Степом вгасають. Слід визнати, що вказане питання майже не представлено в історичній літературі і потребує більш ретельного вивчення. Окрему увагу привертає взаємовплив руського та половецького факторів на рівні культурного взаємозбагачення. Зрозуміло, що між русичами та половцями існували переважно ворожі стосунки. Проте окрім боротьби існувало ще й мирне співіснування двох народів.

Джерела та література

1. *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – 649 с.
2. *IV Новгородская летопись. I Псковская летопись // ПСРЛ.* – СПб., 1901. – Т. 4. – 688 с.
3. *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – 200с.
4. *Ипатьевская летопись // ПСРЛ.* – М., 1998. – Т.2. – 604 с.
5. *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода.* – М.–Л., 1950.
6. *Доманин А.А.* Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его приемышники. – М., 2007. – 415 с.
7. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* – Т.2. Извлечения из персидских авторов. – М.; Л., 1941.
8. *Брайчевський М.Ю.* Твори. – Т.1. Суспільно–політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – К., 2004. – 720 с.
9. *Федоров–Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотордынских ханов. – М., 1966.

Кальницкая Н.Д. Русско–половецкая борьба против монголо–татарской агрессии в первой четверти XIII века

Анализируются основные направления русско–половецких отношений на государственном уровне в ходе борьбы с монголо–татарской агрессией в первой четверти XIII в. Отдельное внимание уделяется подписанию договоров и династических браков между русской и половецкою сторонами.

Ключевые слова: феодальная роздробленность, князь, Русь, Половецкая Степь (Дешти–Кипчак), дипломатическое соглашение, династический брак, монголо–татары.

Kalnitskaya, N.D. The Russ–Polovtsian struggle against Mongol–Tartar aggression in the first quarter of the XIII century

The author analyzes the general signs of the Russ–Polovtsian attitude on the state level during struggle against Mongol–Tartar aggression in the first quarter of the XIII century. The particular attention is devoted to looking through of signing of a treaty and dynasty marriage between the Russ and Polovtsian sides.

Key words: the feudal parceling, prince, Russ, Polovtsian Step, diplomatic agreement, dynasty marriage, Mongol–Tatar.